

Засекіна Л.В.

ПСИХОЛОГІЯ ЗНАЧЕННЯ: ВІДБИТТЯ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ У КОГНІТИВНІЙ ПАРАДИГМІ

У статті висвітлено основні ідеї когнітивно-діяльнісного підходу до теоретичного і експериментального вивчення значення слова. З позиції цього підходу значення розглядається як складний когнітивний процес, що втілюється в культурно-історичне та індивідуальне надбання особистості. Результати експериментального вивчення свідчать про наявність відмінностей у часі реакції досліджуваних при пред'явленні різних видів значень в умовах моно- та білінгвізму.

Psychology of meaning: reflection of activity approach in cognitive paradigm. The main ideas of cognitive-activity approach to theoretical and experimental investigation of word-meaning is highlighted in the article. From this perspective meaning is complex cognitive process, which can be considered as cultural-historical and individual possession of personality. The results of experimental investigation show the differences in reaction time of subjects for different kinds of word meaning in the conditions of mono- and bilingualism.

З моменту заснування першої лабораторії з когнітивної психології у Гарварді пройшло майже півстоліття, що водночас не змінило загальну стратегію когнітивних досліджень, спрямованих на вивчення процесу обробки інформації та утворення індивідуальних знань. Протягом другої половини ХХ століття спостерігався перехід від чистого когнітивізму, що ґрунтувався на комп'ютерній метафорі, через чистий конекціонізм, що за основу увібрав нейронну будову мозку, до гібридних моделей – символічної обробки інформації на основі відповідного фізіологічного субстрату. Досвід стажу-

вання у психолінгвістичній лабораторії “Мовлення, мова, мозок” при Кембриджському університеті засвідчив виникнення та бурхливий розвиток нового напрямку когнітивної науки – нейроїміджингу, який охоплює вивчення мозкових структур, що беруть участь у сприйманні, розумінні та породженні символічної (як вербальної, так і невербальної інформації). Фактично нейроїміджинг відкриває широку мережу нових експериментальних досліджень у когнітивній науці, які слугують основою і для виокремлення нового напрямку – нейрокогнітивної психології.

Результати вивчення досвіду роботи британських колег дали змогу виокремити провідні напрями досліджень і власної лабораторії нейропсихології та психолінгвістики, що функціонує при кафедрі загальної та соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки. До цих напрямів належать нейропсихологічні та психолінгвістичні дослідження мовленнєвої діяльності пацієнтів після інсульту з різним ступенем ураження головного мозку, онтогенезу дитячого мовлення, зокрема дітей дошкільного та шкільного віку із синдромом гіперактивності та розсіявання уваги, специфіки мовленнєвої діяльності в умовах рецептивного, репродуктивного та продуктивного білінгвізму, когнітивної сфери особистості шляхом вивчення її мовлення. Нейропсихологічні дослідження проводяться на базі неврологічного відділення Луцької обласної лікарні із використанням клінічної картини пацієнтів із результатами електроенцефалограми та магнітноядерної томографії.

У межах функціонування лабораторії важливим вважаємо вироблення методологічних основ дослідження, які вбиратимуть здобутки як вітчизняної психології, так і зарубіжної. Передусім, мова йде про вищий філософський рівень, рівень загальнонаукових і конкретно наукових принципів, які зазвичай нівелюються у зарубіжних дослідженнях, що компенсується чітким дотриманням останнього рівня – конкретних методів і технік дослідження. У вітчизняних дослідженнях ситуація часто зберігається абсолютно протилежна – із яскраво збереженими першими рівнями наукової методології, водночас дифузно розсіяними експериментальними методами у суміші теоретичних узагальнень.

Таким чином, до **завдань нашого дослідження** належать

виокремлення основних теоретичних як філософських, так і власне психологічних підходів до дослідження різних аспектів мовлення особистості та на цій основі вироблення чіткої процедури експериментального вивчення. У цій праці зупинимось на комплексному вивченні категорії значення слова, оскільки саме ця категорія виявляє не лише зближення, а й широкий перетин і влиття діяльнісного підходу як провідної характеристики вітчизняної психології у когнітивну парадигму, що обіймає значну кількість зарубіжних експериментальних досліджень.

Категорія значення слова є наскрізною одиницею у культурно-історичній теорії Л.С. Виготського [1]. Саме значення слова здатне, на думку вченого, пролити світло на взаємозв'язок мислення і мовлення, оскільки є необхідним складником як першого, так і другого психічного процесу. Ґрунтовне продовження теорія значення отримала з боку іншого провідного вченого – О.М. Леонт'єва, який вважав категорію значення молярною одиницею свідомості як вищого рівня психічного життя людини [5]. У наших попередніх дослідженнях була зроблена спроба розглянути категорію значення у двох вимірах: як одиницю когнітивної сфери особистості, що визначає ступінь сформованості різних структур представлення знань – фреймів, скриптів, сценаріїв, схемат, а також як одиницю культурно-історичного надбання особистості в ході її життєздійснення у сукупності архетипного (універсального для людини як родової істоти) та національно-культурного компонентів [3; 4]. При такому підході проглядається наскрізний зв'язок когнітивного і діяльнісного підходів до вивчення значення слова, що іменується нами як когнітивно-діяльнісний підхід. Розглянемо провідні аспекти цього підходу більш докладно.

Тракування значення як сукупності інтеріоризованих дій у контексті цілісної життєдіяльності особистості добре узгоджується із розумінням значення як процесу Л.С. Виготським, адже значення – це єдність спілкування і узагальнення [1]. За О.М. Леонт'євим, значення породжується великою кількістю пов'язаних між собою процесів, засобами яких встановлюється відповідність між словоформою і соціально визначеним значенням та образом світу як сукупністю когнітивного і афективного досвіду [5]. Інакше кажучи, об'єкт, виражений

словом, завжди споглядається пристрасним суб'єктом, що супроводжується конкретною ситуацією, попереднім досвідом, а відтак, мережею асоціацій і емоційними переживаннями. Цим зумовлено уведення поняття “особистісного смислу”, що виражає, з одного боку, суспільну свідомість, а з іншого – індивідуальну свідомість, становлення якої відбувається в ході життєздійснення окремої особистості.

О.О. Залевська зазначає, що на сучасному етапі важливої ролі набуває не визначення значення як такого, а встановлення репрезентації значень, які розглядаються як надбання людини і можуть мати як модально специфічний (зоровий, слуховий і т.д.), так і амодальний характер – у вигляді схем, символів [2]. Інакше кажучи, поступово відбувається перехід від розгляду значення у контексті мовленнєвої діяльності особистості до контексту когнітивних процесів і когнітивної обробки інформації. При цьому важливого значення набуває “поліфонія форм репрезентації значень у індивіда”, яка повинна не постулюватися ззовні, а виходити із конкретного національно-культурного простору та виявляти себе через використання адекватних завданням дослідження експериментальних засобів [2, с.98].

Важливим є збереження провідної тези діяльнісного підходу про те, що будь-яке психічне утворення чи конструкт супроводжується провідною діяльністю активного суб'єкта. З цього погляду актуальним постає вивчення динаміки видів значення в онтогенезі. В.П. Серкін зробив спробу розглянути фази функціональної генези значень у процесі діяльності через визначення провідної діяльності, специфіки її дій та операцій: сенсорний слід, сліди переживань, пережиті маніпуляції, функціональні комплекси, операціональні і предметні значення [6, с.39].

У контексті когнітивного підходу заслуговує на увагу праця Дж. Факоньєра “Ментальний простір”. Вчений зазначає, що значення – це концептуальний перетин, що у свою чергу, є загальним когнітивним процесом, який пов'язаний з усіма когнітивними операціями. На думку науковця, навіть найпростіші значення, які використовуються у повсякденному житті, не є простими “за ними стоять найскладніші когнітивні операції, які не можуть бути передані безпосередньо мовними формами” [8, с. 71]. Відтак, мова як сис-

тема знаків не є гарантом для встановлення цих операцій, успішність встановлення значення полягає в ефективному його зануренні у конкретний контекст мовлення людини як носія культурного простору. При оволодінні мовленням дитина опановує не просто мовну одиницю, а увесь процес концептуального перетину, що й дає змогу їй інтеріорізувати значення, притаманні суспільній свідомості.

Широкий спектр досліджень у зарубіжній когнітивній психології висвітлює процес встановлення значення, головню полісемантичних понять. Дослідження Дж. Келлас поставили під сумнів теорії паралельної активації мозку та множинного доступу у встановленні значення, які надають провідної ролі ментальним репрезентаціям, утвореним протягом попереднього досвіду. На думку вченого, визначальним є не попередній досвід, який зберігає ситуації використання значення, а безпосередній контекст [9].

Поширеною моделлю визначення значення є модель поетапного слухання, описана Т. Харлі [8]. В ході експерименту досліджуваним пропонуються на слух 2 послідовних речення у праве та ліве вухо, серед яких на одне просять звернути увагу, а на інше – ні. У першому реченні присутнє полісемантичне дієслово, а друге речення містить синонім, до одного із значень цього дієслова. Досліджуваним пропонувалось пара 1 і 2 або 1 і 3 речень. Наприклад,

The spy put out the torch as a signal to attack.

The spy extinguished the torch in the window.

The spy displayed the torch in the window.

Після цього досліджуваних попросили перефразувати перше речення. Результати дослідження засвідчили, що їх інтерпретація повністю визначається змістом 2 або 3 речення, на яке вони не звертали увагу, що у свою чергу, вказує на паралельну активізацію усіх значень полісемантичного слова. Водночас, вибір необхідного значення зумовлюється конкретним контекстом.

Таким чином, з позиції діяльнісного підходу значення – це засіб психічного відображення і узагальнення дійсності, яке утворюється в ході життєздійснення особистості як активного суб'єкта діяльності та є молярною одиницею її свідомості; з позиції когнітивного підходу – значення це складний когнітивний процес, що ґрунтується на усіх когні-

тивних операціях – абстрагування, категоризації, концептуального перетину та зумовлюється модально специфічними і амодальними ознаками – символічними, схемними, семантичними, пропозиціональними тощо.

З урахуванням викладеного вище доцільним вважаємо інтегративний когнітивно-діяльнісний підхід до дослідження значення слова, який надасть можливість розглядати значення як культурно-історичне й індивідуальне надбання особистості у межах цілісної системи пізнання. До основних тез когнітивно-діяльнісного підходу в дослідженні значення, на нашу думку, належать такі положення.

1. Значення розглядаються не просто як сукупність екстеріорізованих та інтеріорізованих дій, а як сукупність ментальних репрезентацій, символів, стратегій, які ці дії породжують.

2. Культура формує особистість, відтак, значення – це сукупність культурно-історичного та особистісного надбання людини, що виражає її відношення до фізичного і соціального світу.

3. Динаміка значень у процесі генези особистості віддзеркалює особливості її когнітивного, емоційного та мотиваційного розвитку.

Виходячи із основних положень когнітивно-діяльнісного підходу до дослідження значення слова, нами було розроблено процедуру його експериментального вивчення.

Процедура експериментального вивчення значення слова. Для експериментального вивчення було відібрано такі види значень: абстрактне, конотативне, асоціативне, ситуативне. Усі види значень ґрунтовно описані нами як на теоретичному, так і емпіричному рівнях у монографії “Структурно-функціональна організація індивідуального інтелекту” [3].

Асоціативне значення – це глибинна модель зв'язків і відношень, що ґрунтується на мовленнєво-мисленнєвій діяльності і слугує когнітивною організацією багатогранного досвіду особистості, яка відображена в асоціативній мережі конкретного поняття. Конотативне значення – це первинне, дораціональне значення, яке є універсальним для будь-якої мови і може вимірюватися за такими параметрами: сила, активність, оцінка. Ситуативне значення реалізується через включення його до конкретної життєвої ситуації. Ситуативне значення розглядається у контексті глибинних когнітив-

них структур подібно до асоціативного значення, водночас акцент у ситуативному значенні робиться на вербально оформленому компонентові цілісної ситуації, фрагментові цілісного знання про світ. Абстрактне значення зіставляється із науковим поняттям у теорії Л.С. Виготського, що розглядається як шлях від абстрактного до конкретного, який породжує усвідомлення істотних властивостей предметів чи фрагментів навколишньої дійсності, що відірвані від реальної ситуації. Відтак, до провідних характеристик абстрактного значення (наукового поняття) належать логічні зв'язки, відірваність від актуального контексту, актуалізація таких мисленневих операцій, як порівняння, аналіз через синтез, узагальнення, абстрагування, класифікація та систематизація різних фрагментів дійсності.

Діагностика різних видів значень проводилася в експериментальних умовах у психолінгвістичній лабораторії "Мовлення, мова, мозок" при Кембриджському університеті. Вибірку склали 25 осіб – британців із рідною мовою – англійською, серед них 9 осіб жіночої і 16 осіб чоловічої статі, віком від 21 до 26 років, 8 осіб – монолінгвів та 17 – білінгвів (продуктивний білінгвізм, що передбачає вільне володіння двома чи більше іноземними мовами).

Експериментальні умови створювалися з допомогою комп'ютерного забезпечення E-Prime. Досліджуваним пропонувалося 10 пар слів, кожна з яких містила слово-праймінг (priming word) і цільове слово (target word). Завдання для досліджуваних – натиснути на клавіатурі клавішу "1", якщо цільове слово є повноцінним словом за формою і значенням, і натиснути клавішу "2", якщо цільове слово є штучним словом – низкою букв без значення. Залежною змінною в експерименті вважався час реакції досліджуваних. У комп'ютерній версії було складено 25 різних таблиць, з різними парами слів, при цьому слово-праймінг у кожному пред'явленні було різним і представляло різні види значень: абстрактне, ситуативне, конотативне, асоціативне, тоді як цільове слово однакове (щоб виключити дію інших змінних, наприклад, довжину слова, що може теж впливати на час реакції). Окрім цього пропонувалися штучні слова і слова, які жодним чином не пов'язані зі словом-праймінгом. Загальний вигляд таблиці був представлений у такий спосіб.

Таблиця 1

Експериментальні параметри дослідження значення слова

Prime-meaning (Види праймінгу)	Prime-word (Слово праймінг)	Target-word (Цільове слово)
nonword	summer	jufer
abstract	snow	weather
nonword	paper	fesa
connotative	meat	strong
nonword	winter	crutl
situational	tree	rain
nonword	flag	tiger
associative	ball	basket
nonrelated	bottle	book
nonword	water	gruse

Таким чином, кожна експериментальна сесія містила 5 штучних слів, 1 значення, непов'язане із праймінгом, і 4 досліджуваних нами значення – абстрактне, ситуативне, асоціативне і конотативне у 25 пред'явленнях. Ситуативні, асоціативні та конотативні значення, які закладались у комп'ютерну версію програми, на попередньому етапі встановлювалися в ході опитування студентів Кембриджу на задані слова стимули: *літо, сніг, вода, м'ясо, дерево, м'яч, папір, зима, прапор, пляшка*. Вибірку склало 52 студенти. Абстрактне значення встановлювалося через визначення поняття, наприклад, *зима – це пора року*. Ситуативне та асоціативне значення встановлювалося через процедуру вільного асоціативного експерименту. Серед асоціацій відбиралися слова з ситуативним компонентом, що й відносилися до ситуативного значення (наприклад, *дерево-дощ*), решта вважались асоціативним значенням слова (наприклад, *дерево-листя*). Конотативне значення визначалось з допомогою методики семантичного диференціалу, в результаті чого було відібрано найбільш виражені ознаки (2 – 3 бали за шкалою від -3 до +3) за параметрами оцінки, сили та активності, наприклад, *сніг – холодний, мокрий*.

В основну експериментального дослідження було покладено такі дві основні гіпотези: існують закономірності у часі реакції досліджуваних відповідно до різних видів значень, що представлені у слові-праймінгу; існують відмінності у часі реакції монолінгвів та білінгвів.

Результати експериментального дослідження. Аналіз

результатів дослідження свідчить про те, що існують показники значущого кореляційного зв'язку між часом реакції на цільове слово після праймінгу, вираженого абстрактним і ситуативним значенням ($r=0,612$, $p\leq 0,01$). На нашу думку, це пов'язано з тим, що ситуативне значення слова найбільшою мірою наближене до абстрактного значення, оскільки охоплює зв'язки між фрагментами цілісної ситуації фізичного та соціального світу. Отримані результати також свідчать на користь того, що встановлення значення слова, а відтак, процес ідентифікації останнього реалізується через його включення у цілісний контекст ситуації, дії, діяльності, дискурсу, що зближує завдання когнітивної психології та потенціал діяльнісного підходу до їх вирішення. Інакше кажучи, результати експериментального дослідження свідчать про доцільність використання когнітивно-діяльнісного підходу до вивчення значення слова як культурно-історичного та індивідуального надбання особистості.

Результати експериментального вивчення особливостей реакції на цільове слово (час реакції та кількість помилок) у досліджуваних відповідно до критерію білінгвізму свідчать про наявність значущих відмінностей. Кількість помилок у реакціях досліджуваних зображено у таблиці 2.

Таблиця 2
Особливості реакції досліджуваних на цільове слово

Група досліджуваних	Кількість помилок	Кількість правильних відповідей	Разом
Білінгви	11%	89%	100%
Монолінгви	36%	64%	100%

Таким чином, спостерігається тенденція до більшої кількості помилок у реакціях на цільове слово у монолінгвів, що потребує глибшого дослідження функціонування значення слова в умовах різних видів білінгвізму. Одним із можливих пояснень цих відмінностей, на наш погляд, є те, що людина із білінгвальними здібностями очевидно більшою мірою здійснює довільний контроль над мовленнєвою продукцією порівняно із монолінгвами, що й зумовлює меншу кількість помилок у реакціях. Результати експерименталь-

ного вивчення також свідчать про високий кореляційний зв'язок між показниками часу реакції на конотативне значення і штучне слово у монолінгвів ($r=0,923$, $p \leq 0,001$), що свідчить про дораціональність, первинність цього значення, швидкість ідентифікації якого наближається до слова із відсутністю значення як такого (штучне слово).

Існують значущі відмінності у показниках часу реакції на праймінг, виражений різними значеннями, у вибірках білінгвів та монолінгвів (див. таблицю 3).

Таблиця 3
Відмінності у часі реакції на цільове слово білінгвів та монолінгвів

Види значень	Час реакції монолінгвів (TRB)	Час реакції білінгвів (TRM)	Стандартне відхилення (σ)	P
1. Абстрактне	580.4167	807.8333	72.47589	$\leq 0,05$
2. Конотативне	953.3333	819.8333	120.4666	$\geq 0,05$
3. Ситуативне	570.0000	789.7500	291.7714	$\leq 0,05$
4. Штучне слово	617.5333	805.6500	138.0328	$\geq 0,05$
5. Непов'язане за значенням слово із праймінгом	606.1000	1515.6000	187.9458	$\leq 0,01$

Як видно з таблиці 3, існують значущі відмінності у показниках часу реакції монолінгвів та білінгвів після праймінгу, вираженого абстрактним і ситуативним значенням. Час реакції у цих випадках є тривалішим у білінгвів. Це, на нашу думку, пов'язано із більшою мірою абстрагуванням і узагальненням цих видів значень (порівняно із конотативним та асоціативним), що віддаляє їх від конкретної предметної співвіднесеності і потребує більших когнітивних зусиль – дій та операцій. Існують також значущі відмінності у часі реакції у білінгвів та монолінгвів на слово, не пов'язане за значенням із праймінгом, у білінгвів цей час є довшим.

Це зіставляється із показниками меншої кількості помилок (табл. 2) у реакціях білінгвів, що пояснюється нами через довільний контроль, меншу ступінь автоматизму, а відтак, довшим часом реакції на позаконтекстуальне значення.

Таким чином, результати проведеного дослідження дають змогу дійти таких **висновків**. У дослідженні категорії значення доцільним є когнітивно-діяльнісний підхід, з позиції якого значення розглядається як складний когнітивний процес, що втілюється у культурно-історичне й індивідуальне надбання особистості. Результати експериментального вивчення свідчать про наявність різних когнітивних механізмів у породженні різних видів значення, а також значущих когнітивних відмінностей у функціонуванні значення відповідно до критерію білінгвізму.

Література

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. Залевская А.А. Введение в психолінгвістику. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 382 с.
3. Засекіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту: Монографія. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2005. – 370 с.
4. Засекіна Л.В., Засекін С.В. Вступ до психолінгвістики. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2002. – 168 с.
5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения/ Под общ. ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко и др. – В 2-х томах. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – 391 с.
6. Серкин В.П. Методы психосемантики: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 207 с.
7. Brown, C.M., Hagoort, P. The Neurocognition of Language. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 409 p.
8. Fauconnier, G. Mental spaces. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 331 p.
9. Harley, T.A. The Psychology of Language: From Data to Theory. – New York: Psychology Press, 2008. – 602 p.
10. Kellas, G., Paul, S., Martin, M., Simpson, G.B. Contextual feature activation and meaning access // Understanding word and sentence. – North-Holland, Amsterdam, 1991. – P. 47 – 71.